

Grote Grazers Aanvaardbare risico's

Over veiligheid en verantwoordelijkheid in door paarden
of runderen begraasde natuurgebieden

Van den Herik & Verkaart vof

In samenwerking met

- ARK Natuurontwikkeling
- Herds and Homelands
- Stichting Consument en Veiligheid
- Centrum voor aansprakelijkheidsrecht KUB

Juni 2006

Inhoud

Inleiding

Waarom begrazing?

- Van behoud naar ontwikkeling 4
- Van kunstmatig naar natuurlijk 4
- Van controle naar dynamiek 4
- Van geïsoleerd naar aaneengesloten 4
- Van reservaten naar vrije toegankelijkheid 4
- Van platteland naar stad 4
- Begrazing integraal onderdeel 5

Vormen van begrazing

- Paarden en/of runderen 6
- Verschillende rassen 6
- Kudde of een groep dieren? 6
- Tijdelijk, periodiek of jaarrond 6
- Eigenaren 7
- Wilde kuddes? 7

Resultaten van begrazing 8

Risico's juridisch gezien

- Aansprakelijkheid 9
- De schuldvraag 9
- Juridische plicht? 9

Risico's van (natuurlijke) begrazing

- Quick scan 10
- Update van de quick scan 10
- Gedocumenteerde ernstige ongevallen 10
- Geregistreerd letsel 11
- Het risico van de activiteit 11
- Risicovolle omgeving? 12
- Dieren in de publieke ruimte 12

Wat zijn aanvaardbare risico's? 13

Kuddes & Publiek 15

Preventie

- Beleid natuurorganisatie: open, duidelijk en onderbouwd 17
- Expliciete communicatie in Amerikaanse wildparken;
een voorbeeld 17
- Expliciete communicatie 18
- Preventieve maatregelen voor beheerders 18

Inleiding

Jaarlijks ontmoeten miljoenen mensen duizenden runderen en paarden. Heel af en toe verloopt zo'n ontmoeting met deze zogenaamde 'grote grazers' minder goed en worden we opgeschrikt door een incident of ongeval waaraan een confrontatie tussen een bezoeker en een paard of rund ten grondslag ligt.

Natuurorganisaties willen dergelijke incidenten en ongevallen uiteraard voorkomen. Maar hoe minimaliseren we risico's tussen publiek en grote grazers, zonder de vrije toegankelijkheid en de natuurontwikkeling te snel te kort te doen? Dat is de centrale vraag in dit rapport.

Om hier een goed beeld van te krijgen wordt ingegaan op de waarde en functie van begrazing met grote grazers in Nederlandse natuurgebieden en wordt inzicht gegeven in verschillende doelen en verschijningsvormen van begrazing. Vervolgens wordt ingegaan op de vraag hoe vaak zich ongevallen voordoen, welke oorzaken dit heeft en wat de gevolgen zijn. Ook wordt nagegaan of er sprake is van een aanvaardbaar risico onder andere door na te gaan hoe deze risico's zich verhouden tot andere risico's in onze samenleving. Daarnaast wordt ingegaan op de juridische rechten en plichten van slachtoffers en de eigenaars van de dieren.

Op basis van deze informatie volgt een overzicht van risicofactoren en manieren waarop deze risico's kunnen worden voorkomen of beperkt. Deze aanbevelingen kunnen als basis dienen voor een volwaardig risicobeleid voor iedere natuurorganisatie en kuddebeheerder.

Wat zal blijken is dat, vanwege het geringe aantal ongevallen, er geen standaard procedures zijn en er zelfs sprake is van een nog onontwikkeld rechtsgebied. Het is aan de natuurorganisaties om gezamenlijk, met hun personeel én in dialoog met hun publiek, het veiligheidsbeleid in begraasde natuurgebieden vorm te geven. Met dit rapport hopen we bestaande kennis, ideeën en inzichten te bundelen om dit zorgvuldig en met oog voor detail te laten verlopen.

Waarom begrazing?

Trends in natuurontwikkeling

Begrazing met runderen en paarden is in 15 á 20 jaar tijd een volwaardig onderdeel van het Nederlandse natuurbeheer geworden. Deze omslag hangt nauw samen met enkele andere grote veranderingen in de Nederlandse natuurbescherming.

VAN BEHOUD NAAR ONTWIKKELING

Van oorsprong zijn natuurorganisaties gericht op het behoud van (bedreigde) bestaande natuur. Deze natuur heeft haar oorsprong vaak in het kleinschalige landbouwsysteem van voor 1930. Sinds 20 jaar is de Nederlandse natuurbescherming ook gericht op het ontwikkelen van nieuwe natuur. Ook op plaatsen waar de oorspronkelijke natuur inmiddels is verdwenen. Door deze ontwikkeling zijn de vaak moeizame herstelwerkzaamheden aan bestaande natuur aangevuld met het ontstaan van vele duizenden hectares *nieuwe* natuur.

VAN KUNSTMATIG NAAR NATUURLIJK

Natuurorganisaties hebben een lange traditie in het beschermen van individuele soorten. Nog altijd worden gebieden compleet ingericht en vormgegeven met het oog op het voorkomen van één of enkele plant- of diersoorten zoals bijvoorbeeld dassen, hamsters en orchideeën. Sinds een jaar of twintig wordt de aandacht steeds vaker gericht op de terugkeer van natuurlijke systemen en bijbehorende levensgemeenschappen. De zeldzame soorten komen mét deze natuurlijke systemen vaak ook terug, maar niet in een van tevoren vastgesteld tempo en niet in geplande hoeveelheden en dichtheden.

VAN CONTROLE NAAR DYNAMIEK

Onmisbaar onderdeel van de terugkeer van natuurlijke omstandigheden is, per definitie, het als mens zoveel mogelijk loslaten van de ontwikkelingen in een natuurgebied. Dit vormt een trendbreuk met de traditionele vormen van natuur- en landschapsbeheer die bestonden uit het regelmatig verrichten van ingrepen, vergelijkbaar met het historische kleinschalig landbouwsysteem, als gevolg waarvan veel natuur ontstond. Werkzaamheden als heide plaggen, wilgen knotten, bomen vellen, maaien en afvoeren, riet snijden, etc. worden nog steeds, maar nu vaak mechanisch en groot-schalig nagebootst. Nieuw is de aandacht voor *natuurlijke processen* in het Nederlandse landschap; op steeds meer

plekken bepalen grondwater, kwelwater, hoogwater, erosie, sedimentatie, wind, brand, droogte en begrazing de gang van zaken, en niet de mens. Daarmee is ook ruimte gekomen voor *veranderingen* in het landschap. Naast het in stand houden van weiden, hakhoutbosjes, grienden, naaldhoutopstanden en heidegebieden, is er steeds meer plaats voor meanderende beken, getijdegebieden, zoetwatermoerassen, oibossen en andere, minder voorspelbare natuur.

VAN GEÏSOLEERD NAAR AANEENGESLOTEN

Natuurgebieden worden steeds minder beschouwd als op zichzelf staande reservaten, maar worden in toenemende mate gezien als schakels in een groter geheel. Dit grotere geheel, een nationale of Europese 'ecologische infrastructuur, heeft baat bij het aaneensluiten van gebieden. Soorten kunnen kleine geïsoleerde gebieden niet meer opnieuw bereiken. Als ze eenmaal uit zo'n gebied zijn verdwenen, kunnen ze er niet meer terugkomen. Natuurgebieden die in verbinding staan met andere natuurgebieden maken de soorten die er leven uiteindelijk weerbaarder tegen uitsterven. Vele kleine gebieden worden op deze manier met elkaar verbonden.

VAN RESERVATEN NAAR VRIJE TOEGANKELIJKHEID

Tot 15 jaar geleden beschouwden natuurorganisaties de mens als een grote bedreiging voor de natuur. Het idee dat natuur kwetsbaar is en in reservaten beschermd moet worden tegen publiek stamt uit die tijd. De komst van nieuwe natuurgebieden, waar natuur ontstaat in plaats van verloren gaat, zorgde voor een kentering. Het publiek wordt in deze gebieden vaak zelfs aangemoedigd om te struinen en te genieten, ook buiten de paden.

VAN PLATTELAND NAAR STAD

Natuurgebieden lagen van oorsprong ver uit de buurt van de steden. De mens en de oprukkende verstedelijking, vormden in de ogen van natuurbeschermers een grote bedreiging voor de natuur. Inmiddels is duidelijk dat juist stedelingen erg veel behoefte hebben aan (ruige) natuurgebieden, en dat de natuurbescherming nooit kan overleven zonder de steun van de stedeling. Steeds vaker ontstaan, juist in de buurt van steden, natuurgebieden.

BEGRAZING INTEGRAAL ONDERDEEL

Begrazing met paarden en runderen is nauw verbonden met bovenstaande veranderingen in de Nederlandse natuurbescherming. In een groot deel van de nieuwe natuurgebieden spelen grote grazers een belangrijke rol in het streven naar een minder kunstmatig en mechanisch natuurbeheer. De grondgedachte is dat grote grazers van oorsprong thuishoren in ons landschap en een belangrijk onderdeel uitmaken van de ecosystemen die ons land kent. Het streven naar de terugkeer van deze ecosystemen is onlosmakelijk verbonden met de terugkeer van grote grazers. Begrazing met runderen en paarden vormt het natuurlijke alternatief voor het kunstmatig maaien, kappen en snoeien met menskracht en machines. Maar grazers zijn meer dan 'inwisselbare onderhoudskrachten'. Zeker in de grote aaneengesloten gebieden kunnen paarden en runderen niet meer zozeer als een 'beheersvorm' worden beschouwd. Ze moeten zelf óók

worden gezien als integraal onderdeel van het natuurgebied. Ze zijn, behalve juridisch gezien, weinig verschillend van wilde dieren. Qua gedrag, leefwijze en natuurlijkheid zijn ze dan ook vergelijkbaar met 'echt' wilde grazers als reeën, bevers en herten. Dat komt mede doordat de grote grazers, net zoals de gebieden die ze bevolken, een natuurlijke ontwikkeling doormaken (zie dedomesticatie).

De introductie van grote grazers in de Nederlandse natuurgebieden was zeer succesvol. Zo succesvol zelfs, dat ook traditioneel beheerde natuurgebieden steeds vaker begraasd worden. De ecologische resultaten, de attractiewaarde van kuddes en de relatief geringe kosten maken begrazing op veel plekken tot een aantrekkelijke en veel toegepaste vorm van beheer die niet meer is weg te denken uit het Nederlandse natuurbeheer.

Vormen van begrazing

Begrazing in soorten en maten

Inmiddels wordt meer dan 60.000 hectare Nederlandse natuur begraasd door runderen en/of paarden. Niet alle begrazing met grote grazers is eender. Net zoals er een grote variatie is in natuurgebieden, is er ook een grote variatie in de wijze van begrazen. Verschillen in soorten, rassen, type kudde of duur van begrazing maken dat er een breed scala van 'grote grazers' in Nederlandse natuurgebieden lopen. Niet elke soort, niet elk ras, niet elke kudde en niet elk individu reageert eender op mensen. En niet iedere diereigenaar houdt zich evenveel bezig met het publiek. De keuzes voor het al dan niet inzetten van grote grazers en de daarop volgende keuze voor een soort, ras of bepaalde kuddesamenstelling zijn deels bepalend voor de risico's die bezoekers kunnen lopen. Deze keuzes worden soms bewust gemaakt, met het oog op natuurambities of met het oog op veiligheid. Maar ook andere argumenten spelen een rol. De eenvoudige beschikbaarheid van dieren en/of (lokale) inschaarders bijvoorbeeld. Of de mogelijkheid voor de terreineigenaar om te verdienen of op zijn minst te besparen op beheerkosten. Ook het nastreven van bepaalde (vlees-)productiedoelen door de eigenaar van vee kan invloed hebben op onderstaande keuzes.

PAARDEN EN/OF RUNDEREN

Paarden grazen anders dan runderen. Paarden zijn selectiever en voelen zich thuis op schrale grond. Ze zijn in staat om de vegetatie te 'millimeteren'. Runderen zijn wat minder kieskeurig en grazen graag in de hoger opgaande ruigte. Paarden bijten vegetatie af, runderen slaan hun tong eromheen en plukken zo de langere vegetatie uit de grond. Door hun voorkeuren, terreinkeuze en graasgedrag vullen paarden en runderen elkaar aan. Beiden hebben weer een ander graasgedrag dan reeën en herten. In principe geldt: hoe completer het scala aan grazers, hoe completer, en dus hoe (soorten-)rijker de natuurlijke ontwikkeling van een gebied. Een belangrijk verschil tussen paarden en runderen in toegankelijke natuurgebieden is dat paarden, door voeren, gemakkelijker zijn aan te moedigen om toenadering tot bezoekers te zoeken dan runderen. Door voeren kunnen paarden dan opdringerig worden.

VERSCHILLENDE RASSEN

Minstens zo gevarieerd als de Nederlandse natuurgebieden zijn de rassen die er worden ingezet: we vinden er Herefords, Galloways, Hooglanders, Charolais, Limousins,

Brandrode runderen, Heck-runderen, Rode Geuzen, Konikpaarden, IJslanders, Fjorden, Exmoors en Shetlanders. Rassen verschillen sterk qua gedrag. Van Heck-runderen en Limousins is bijvoorbeeld bekend dat zij weinig tolerant zijn naar publiek. Voor Hooglanders, Brandrode runderen en Galloways geldt het tegenovergestelde. Sommige van deze rassen (Herefords, Charolais, Limousins) worden primair gehouden met het oog op vleesproductie. Andere rassen, zoals Galloways, Hooglanders en Konikpaarden zijn in Nederland niet primair voor de productie bestemd, of zelfs speciaal voor de terugkeer in de natuur gefokt (zoals Heck-runderen)

Uit ervaring is gebleken dat Galloways, Hooglanders, Konikpaarden, Fjorden, Charolais, Exmoors, Rode Geuzen en IJslanders meer ontspannen reageren op publiek dan Heck-runderen en Limousins.

KUDDE OF EEN GROEP DIEREN?

Een natuurlijke, sociale kudde is een groep grazers die met elkaar een eenheid vormen. Er is dan sprake van een evenwichtige opbouw in leeftijd en geslacht (oude, jonge, vrouwelijke en mannelijke dieren). De dieren kennen elkaar al jaren, hebben tal van familiebanden en hebben een duidelijk uitgekristalliseerde leiderschapsstructuur. Jonge dieren worden binnen de kudde opgevoed.

Lang niet iedere groep grazers vormt een sociale kudde. Er kan sprake zijn van een eenzijdige opbouw in leeftijd of geslacht (alleen jonge stieren, alleen jaarlingen, alleen zoogkoeien met kalveren). Of het kan zijn dat paarden of runderen te kort bij elkaar zijn om een duidelijke hiërarchie te vormen. Soms is een groep dieren al langer bij elkaar, zijn er hiërarchische verhoudingen ontstaan, maar is er geen sprake van een evenwichtige opbouw omdat de samenstelling van de groep te onnatuurlijk is. In principe geldt: des te natuurlijker een kudde is, des te beter is zij sociaal ontwikkeld, des te evenwichtiger en rustiger is het gedrag van de individuele dieren, en des te rustiger en toleranter hun gedrag ten opzichte van 'vermeend' gevaar.

TIJDELIJK, PERIODIEK OF JAARROND

De duur van de begrazing kan verschillen. Soms worden natuurgebieden alleen 's zomers of alleen 's winters begraasd (seizoensbegrazing), soms verblijven de dieren er het gehele jaar (jaarrondbegrazing). Soms keert in seizoen-

WILDE KUDDES?

‘Natuurlijke begrazing’ met vrij levende kuddes paarden en runderen is meer dan een beheersmaatregel voor natuurgebieden. Uit wetenschappelijk onderzoek blijkt dat deze grote grazers van oorsprong in ons land voorkomen en dat ze een cruciale rol in onze natuur vervullen. Runderen en paarden zijn net als reeën, bevers, herten en zwijnen deel van de Nederlandse natuur. Doordat de runderen en paarden al duizenden jaren door mensen worden gehouden zijn deze dieren genetisch, juridisch en maatschappelijk gezien van wild dier in huisdier veranderd. Door het laten ‘verwilderen’ of beter gezegd door het ‘onthuisdieren’ van bepaalde runder- en

paardenrassen die nog over veel natuurlijke eigenschappen beschikken, zijn natuurorganisaties er in geslaagd kuddes te vormen die zich weer uitstekend in de Nederlandse natuur redden. Deze ‘wilde kuddes’ zijn dus niet ontembaar, onstuimig of onvoorspelbaar, wat de naam doet vermoeden. Het wilde bestaat daaruit dat ze (weer) zelfstandig in het wild leven en dus in principe zonder menselijke bemoeienis zouden kunnen. Sommige organisaties pleiten er voor om deze kuddes op termijn zelfs weer onderdeel te laten uitmaken van onze wilde fauna. Dit is vooral een maatschappelijke en juridische discussie. Voor de dieren zelf maakt het in veel gevallen weinig verschil.

7

begraasde terreinen dezelfde kudde ieder jaar weer opnieuw terug. Soms staan in een natuurgebied steeds nieuwe dieren die niet met het terrein bekend zijn. Grazers die sinds jaar en dag in hetzelfde terrein lopen, ontwikkelen terreinkennis. Voordeel hiervan is dat ze weten wat ze kunnen verwachten én dat ze weten waar ze heen moeten als er iets gebeurt waar ze niet aan gewend zijn. De kans dat een kudde een verkeerde kant op vlucht en zich bijvoorbeeld klem loopt in een hoek van een terrein, is daarmee veel kleiner. In principe geldt: hoe langduriger en hoe meer ononderbroken eenzelfde groep grazers in een terrein staat hoe meer gebiedskennis ze opbouwt (inclusief gewenning aan bezoekers, honden en andere zaken). Ze zal zich daardoor vertrouwder door een gebied bewegen en de kans op onrust en stress wordt kleiner.

EIGENAREN

Grote grazers zijn niet alleen in bezit van natuurorganisaties. Natuurorganisaties maken vaak gebruik van boeren, in begrazing gespecialiseerde organisaties, of andere *inschaarders* die hun dieren in de gebieden laten lopen. De mate waarin de eigenaren van grazers zich betrokken voelen bij de ontwikkelingen in het door hun dieren begraasde natuurgebied, verschilt sterk. Sommigen richten zich primair op productiedoelen en beschouwen natuurgebieden inwisselbaar voor een weiland. Zij volgen de wensen van natuurorganisaties qua aantallen dieren en houden zich niet bezig met bezoekers. Anderen houden zich meer bezig met de resultaten van begrazing en natuurontwikkeling, geven voorlichting, verzorgen de bebording of verzorgen excursies voor mensen die de terreinen bezoeken.

Resultaten van begrazing

Wat levert het op?

Bovengenoemde trends in natuurontwikkeling hebben geleid tot meer oppervlakte natuur met hogere natuurwaarden in ons land. Ook zijn hiermee grotere en meer aangesloten natuurgebieden ontstaan. Door het verwijderen van kilometers prikkeldraad is voorheen afgesloten agrarisch platteland in rap tempo veranderd in vrij toegankelijk wandel- en struingebied. Voor ontwikkeling en dynamiek is weer plaats in ons landschap. Vrij meanderende beken, natuurlijke rivieroever, halfopen boslandschappen en natuurlijke duinen bepalen op die plekken weer het beeld. In de begraasde gebieden is een oorspronkelijke ontwikkeling teruggekeerd die machines, en andere kunstmatige beheersmaatregelen overbodig maakt. Het landschap is er ecologisch rijker van geworden en voor bezoekers avontuurlijker.

Steeds méér mensen genieten van de nieuwe natuurgebieden. De keerzijde van deze successen is dat er daardoor meer interactie is tussen kuddes en mensen. Doordat natuurgebieden (vaker) in de buurt van de stad liggen en steeds meer mensen erop uittrekken, komen ook steeds meer mensen met kuddes in aanraking die nauwelijks of geen kennis hebben van dieren en natuur. In de volgende hoofdstukken wordt duidelijk of dit leidt tot meer risico's en ongevallen.

DE GELDERSE POORT

De Waaloevers ten noordoosten van Nijmegen waren tot 1992 nauwelijks toegankelijk en kenden geringe natuurwaarden. Net zoals elders in het rivierengebied kenden de rivieroever een (intensief) agrarisch gebruik. De van oorsprong soortenrijke zandige oeverwallen werden afgegraven of bemest. Mais en grasland domineerden het beeld. Dankzij Plan Ooievaar en het plan Levende Rivieren is in de Gelderse Poort inmiddels 1.200 ha vrij toegankelijke riviernatuur ontstaan en dit zal de komende jaren uitgroeien tot meer dan 3.000 ha. Natuurlijke begrazing met kuddes grote grazers leidde, samen met de terugkeer van de rivierdynamiek, voor een ongekende toename van (zeldzame) riviergebonden planten en diersoorten. Ontoegankelijk agrarisch gebied veranderde in ooibos, grazige vlakten en rivierduinen, natuurgebieden met een breed scala aan wandel-, fiets en struinmogelijkheden. Lokale ondernemers ontwikkelden hotels, campings, theetuinen en informatiecentra met een nog steeds groeiende economische betekenis.

Risico's juridisch gezien

Aansprakelijkheid en schuld

AANSPRAKELIJKHEID

Eigenaren dragen verantwoordelijkheid voor hun dieren. Zij zijn volgens het Burgerlijk Wetboek aansprakelijk voor hun dieren wanneer deze schade aan derden toebrengen. Het gaat om een zware vorm van aansprakelijkheid; de risicoaansprakelijkheid. Dat betekent dat eigenaren aansprakelijk zijn voor de gedragingen van de dieren, *ongeacht* de vraag of de eigenaar daaraan enige schuld heeft. Voorwaarde is dat er voldoende causaal verband moet zijn tussen de schade en het gedrag van een dier. In de praktijk wordt er door een rechter al vrij snel een causaal verband verondersteld. Ook wanneer externe omstandigheden of derden reacties van dieren teweeg brengen, blijkt het in de praktijk moeilijk om onder de aansprakelijkheid uit te komen. In juridische terminologie: er zijn nauwelijks disculperingsmogelijkheden¹. De enige manier om je als eigenaar tegen deze aansprakelijkheid te beschermen is door een verzekering af te sluiten. Het is goed om je te realiseren dat aansprakelijkheidsrecht geen strafrecht is en zich niet uitspreekt over de schuldvraag. De functie van het aansprakelijkheidsrecht is om te komen tot een redelijke verdeling van risico's in onze samenleving. De risico-aansprakelijkheid voor dieren is daarom te vergelijken met de aansprakelijkheid van een automobilist. Automobilisten kunnen, ongeacht of zij schuldig zijn, aansprakelijk gesteld worden voor een ongeval. Doordat de eigenaar van een auto een (verplichte) W.A. verzekering heeft, lopen automobilisten nóch slachtoffers van auto-ongevallen met deze werkwijze onevenredige financiële risico's².

DE SCHULDVRAAG

Zo duidelijk als de aansprakelijkheid voor dieren is geregeld, zo weinig valt er te zeggen over de vraag wie (juridisch) schuld heeft aan schade of letsel dat door een dier wordt veroorzaakt. Ten eerste hangt het volledig af van de aanleiding en omstandigheden waaronder een incident zich voordoet. Ten tweede is op dit gebied nog weinig jurisprudentie. Wel is duidelijk dat in maar weinig gevallen wordt uitgegaan van 'eigen schuld'³. Voor niet-begeleide kinderen (jonger

dan 14 jaar) is dit zelfs vrijwel uitgesloten omdat kinderen in onze rechtspraak een grote bescherming genieten. Bij aantoonbare onvoorzichtigheid, roekeloosheid, het negeren van waarschuwingen of opzet kan de schuld geheel of gedeeltelijk bij een ander dan de eigenaar van het dier komen te liggen. Dit kan het slachtoffer zijn, of iemand anders die als veroorzaker van het incident kan worden aangewezen. Het kan ook komen tot een verdeling van de schuld (en daarmee van de kosten) tussen partijen. Dit kan voor de rechter plaatsvinden, maar er kan ook door verzekeringsmaatschappijen worden 'geschikt'.

JURIDISCHE PLICHT?

De belangrijkste vraag die een rechter zich stelt bij het vaststellen van de schuldvraag bij door grazers veroorzaakte schade of letsel, is of het slachtoffer goed is geïnformeerd over de risico's. Daarbij worden drie vragen gesteld⁴:

- 1 Is de informatie effectief?
- 2 Is de aard van het risico beschreven?
- 3 Is aangegeven hoe het risico te vermijden?

De vraag of en wanneer dit voldoende is, kan op dit moment niet preciezer worden beantwoord. Daarvoor komen er eenvoudigweg te weinig incidenten voor en is er als gevolg daarvan nog nauwelijks jurisprudentie. In tegenstelling tot vele andere rechtsgebieden is de rechtspraak over dit onderwerp nog verre van uitgekristalliseerd. Een rechter kan om die reden niet toetsen op in eerdere rechtszaken vastgestelde uitgangspunten. Een eventuele rechtszaak zal gevoerd worden op basis van betogen. Beide partijen zullen aannemelijk moeten zien te maken of wel of niet aan bovenstaande voorwaarden is voldaan.

Het nadeel van een 'onder'ontwikkeld rechtsgebied is dat het niet van tevoren duidelijk is op welke punten je als organisatie aan de tand gevoeld wordt. Voordeel is dat een consciëntieus, door de natuurorganisaties gezamenlijk ontwikkelde werkwijze dit rechtsgebied in de toekomst mee helpt ontwikkelen. Dit rapport moet worden gezien als bijdrage daaraan.

¹ Bron: Staatsbosbeheer, 2000, Mr. P.W.M. Lommerse

² Centrum voor Aansprakelijkheidsrecht, KUB

³ volgens artikel 6:101 Burgerlijk Wetboek

⁴ zie voetnoot 2

Risico's van (natuurlijke) begrazing

Ongevalstatistieken

Gezien het geringe aantal ongevallen vindt in Nederland geen systematisch onderzoek plaats naar de risico's in begraasde natuurgebieden. Veel gegevens over incidenten en ongevallen zijn er niet, of zijn moeilijk te achterhalen (al dan niet wegens gebrek aan incidenten en ongevallen). Voor dit hoofdstuk zijn alle mogelijke en beschikbare bronnen gebruikt. Daartoe behoren de quick scan van de gezamenlijke natuurorganisaties (2000), het onderzoek van Alterra naar risico's van begrazing⁵ en een zelf uitgevoerde update van de quick scan door middel van interviews en vragenlijsten gericht op beheerders van begraasde natuurgebieden. Hierbij kwamen ondermeer de in totaal vijf ernstige ongevallen uit de afgelopen 20 jaar ter sprake. Daarnaast is in het kader van dit onderzoek een studie verricht door Stichting Consument en Veiligheid naar het aantal ongevallen in natuurgebieden ten gevolge van runderen en paarden. Door deze veelheid aan bronnen verschilt ook de periode, de systematiek van onderzoek en de wijze van registratie.

QUICK SCAN

Naar aanleiding van een ernstig ongeval in 2000 is door Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten, de Provinciale landenschappen, Stichting Taurus, Ecoplan en ARK onderzoek gedaan naar het aantal ongevallen met grote grazers en de aard ervan. Uit dit onderzoek bleek dat in de 140 onderzochte vrij toegankelijke natuurgebieden, die in de periode van 1980 tot 2000 gezamenlijk naar schatting 30 miljoen bezoekers hebben getrokken, enkele tientallen geregistreerde ongevallen hebben plaatsgevonden die leidden tot lichamelijk letsel onder bezoekers en beheerders. In tien gevallen was medische hulp vereist. In zeven van deze tien gevallen betrof het bezoekers, in drie gevallen ging het om een beheerder. Het aanvullende onderzoek van Alterra was meer beschouwend van aard en baseerde zich qua statistieken vooral op de quick scan.

UPDATE VAN DE QUICK SCAN

In het kader van dit onderzoek zijn de bij de quick scan betrokken terreinbeheerders opnieuw benaderd en onderzocht over de periode 2000-2005. Het blijkt dat zich in deze periode vier ongevallen voordeden met (ernstig) lichamelijk letsel. Deze casussen worden in de volgende paragraaf beschreven. Van de overige incidenten en ongevallen

blijkt het erg lastig om cijfers en toedrachten te achterhalen. Dit heeft te maken met het geringe aantal ernstige ongevallen en incidenten; veelal valt er weinig te achterhalen. Daarnaast speelt dat een belangrijk deel van de incidenten zich *buiten het gezichtsveld* van de beheerder afspeelt. Beheerders moeten veelal uit de derde hand of op basis van geruchten reconstrueren wat er (mogelijk) gebeurd is. Aard en oorzaak van een incident zijn zonder een concrete melding, aangifte of zonder directe getuigen moeilijk te verifiëren. Ook moet daarbij rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat achter geruchten over incidenten en risico's *verkapte protesten of belangen* schuilgaan van tegenstanders van (bepaalde vormen van) natuurontwikkeling⁶.

Voor een deel is de beperkte beschikbare informatie ook een gevolg van de betrokkenheid van de beheerders bij 'hun' natuurgebieden. Het idee bestaat dat tegenstanders of kritische volgers van natuurontwikkeling in de kaart worden gespeeld bij te grote openheid op dit gebied. Dat betekent overigens niet dat het onderwerp intern onbesproken blijft. Kennis over risico's is in ruime mate aanwezig bij de lokale en regionale beheerders en ontwikkelingen worden op de voet gevolgd.

GEDOCUMENTEERDE ERNSTIGE ONGEVALLLEN

Over de afgelopen jaren is een vijftal ongevallen (redelijk) goed gedocumenteerd omdat het ongevallen betrof met ernstig lichamelijk letsel. Het gaat om de volgende zaken:

In 2000 raakt een kind ernstig gewond aan het hoofd door de beet van een paard in een natuurgebied in Maastricht. Het kind bevond zich op het moment van het ongeval in een kinderwagen onder begeleiding. Het Konikpaard maakte deel uit van een natuurlijke kudde in een jaarrond begraasd terrein. De kudde paarden werd regelmatig door bezoekers gevoerd, ze benaderden mensen en reageerden o.a. op tassen waarin zij voer verwachtten. Het is aannemelijk dat het betreffende paard in de kinderwagen zocht naar voer.

In 2004 wordt een vrouw door een Hooglander stier aangevallen. Zij komt ten val, breekt hierbij haar pols en loopt een

⁵ Alterra, Interacties tussen grote grazers en recreanten, een verkenning van risico's en oplossingen, Alterra-rapport 249, 2001

⁶ Na een ongeval in Maastricht werd van verschillende kanten kritiek geuit op de inzet van paarden in begrazingsgebieden. Eén van de deskundigen die in de krant werd geciteerd was een schapenhouder die het ongeval benutte om het voordeel van begrazing met schapenkuddes voor het voetlicht te brengen.

lichte hersenschudding op. De Hooglander stier maakt deel uit van een natuurlijke kudde. Op het moment van het ongeval was de betrokkene de kudde met kalveren tot op enkele meters genaderd. Dit kwam mede doordat het wandelpad dicht langs de favoriete rustplek van de kudde leidde. Ook kon de kudde geen kant op: ze stond tussen het pad en een oever met stortstenen op een 5 tot 10m brede strook vol wilgen. Aangezien de stier na de eerste aanval geen actie meer ondernam, lijkt het waarschijnlijk dat hij de kalveren wilde beschermen.

In 2004 wordt een echtpaar aangevallen door een groep Limousins. De betrokkenen liepen op een openbaar wandelpad door een weiland en zijn daarbij (waarschijnlijk) te dicht bij een kalf gekomen. De vrouw werd in kritieke toestand opgenomen in het ziekenhuis en heeft lange tijd revalidatie nodig om te herstellen. De man loopt een armbreuk en diverse kneuzingen op. De pachter is aansprakelijk gesteld.

In 2004 wordt in het natuurgebied de Meinweg een echtpaar aangevallen door meerdere Limousins. De man, een hartpatiënt, liep gebroken ribben en kneuzingen op en is een week later overleden aan een hartstilstand. De vrouw liep meerdere kneuzingen op. Betrokkenen zijn waarschijnlijk te dicht in de buurt gekomen van de kalveren. De pachter van de Limousins-zoogkoeien had volgens zijn contract geen kalveren in het gebied mogen laten lopen en is aansprakelijk gesteld.

In 2005 wordt in Weert een wandelaar met hond(je) omvergelopen door een dravende kudde Limousins-zoogkoeien. De betrokkene breekt daarbij bijna al zijn ribben. Omdat hij longpatiënt is, wordt hij de eerste weken na het ongeval in coma gehouden om beter te kunnen herstellen. Hierna volgt langdurige revalidatie. De man heeft sinds het ongeval psychische problemen omdat het angstbeeld van de dravende kudde hem blijft achtervolgen. De toedracht is onbekend. Een mogelijke verklaring ligt bij de hond. De week ervoor was iets onbekends voorgevallen met de kudde waardoor ze buiten het raster terechtgekomen was. Mogelijk waren de dieren toen door een hond opgejaagd en hadden ze het nu ook op het hondje gemunt. Wellicht is het hondje richting zijn baas gerend.

In alle bovenstaande gevallen zijn door de (terrein-)eigenaar maatregelen getroffen⁷.

7 Maatregelen bestonden o.a. uit: slacht van te opdringerige paarden, omleggen van het wandelpad zodat het niet meer langs de favoriete rustplek van de dieren loopt, beëindiging of aanscherping van pachtcontracten, wijziging van beleid m.b.t. begrazing, intensivering van de voorlichting en informatievoorziening.

GEREGISTREERD LETSEL

Om na te gaan of er, naast de resultaten van de (update van de) quick scan sprake is van nog meer ongevallen met letsel is nader onderzoek verricht door Stichting Consument en Veiligheid. In het kader van deze studie raadpleegden zij het Letsel Informatie Systeem (LIS) over het aantal ongevallen als gevolg van grazers in natuurgebieden in de periode 2000-2004⁸. In het LIS staan slachtoffers geregistreerd die na een ongeval op een Spoedeisende Hulp afdeling van een selectie van ziekenhuizen in Nederland zijn behandeld. In totaal zijn volgens Stichting Consument en Veiligheid drie ongevallen geregistreerd waarvan met zekerheid is te zeggen dat ze zijn veroorzaakt door grazers in een natuurgebied. Dit is volgens de stichting een dusdanig laag getal dat een schatting van het landelijke totaal niet mogelijk is. In alle drie de gevallen bleek achteraf sprake van lichte verwondingen (oppervlakkig letsel of wond). In zes andere geregistreerde ongevallen met grazers die uit dit onderzoek naar voren kwamen, is onduidelijk of ze in een natuurterrein hebben plaatsgevonden⁹. Van alle andere ongevalregistraties staat vast dat zij niet in een natuurgebied zijn veroorzaakt of een ongeval betreffen tussen een eigenaar en dier. De drie à negen geregistreerde ongevallen zijn daarmee alle ongevallen die in het Letsel Informatie Systeem (LIS) zijn vastgelegd in een periode van vijf jaar.

Om de risico's te beoordelen en na te gaan in hoeverre sprake is van een (on-) aanvaardbaar risico, is het zinvol om aantal en ernst van bovenstaande ongevallen te vergelijken met andere ongevalstatistieken. Probleem hierbij is dat geen van de typen ongevallen exact overeenkomt, en dus te vergelijken is, met de activiteit 'zich begeven in een begraasd natuurgebied'. Gezamenlijk geven de onderstaande ongevalstatistieken bij benadering wel het nodige vergelijkingsmateriaal.

HET RISICO VAN DE ACTIVITEIT

Het is moeilijk om activiteiten te vinden die zich met 'zich begeven in een begraasd natuurgebied' laten vergelijken om risico's te kunnen afwegen. *Wandelen* bijvoorbeeld, leidt jaarlijks tot 22.000 ongevallen die bij een eerste hulp terecht komen. Als we valpartijen van ouderen niet meerekenen, melden zich nog altijd 12.000 mensen per jaar bij de spoedeisende eerste hulp als gevolg van een ongeval als

8 Voor deze analyse is geselecteerd op privé-ongevallen in de periode 2000-2004 waarbij paard, pony, stier of koe betrokken was en waarbij zowel de locatie 'bos', 'natuurgebied overig gespecificeerd' en 'natuurgebied niet gespecificeerd' zijn onderzocht.

9 5 maal oppervlakkig letsel, éénmaal lichte bijtwond. Toedrachtbeschrijving sluit grote grazer in natuurgebied niet uit. 55 andere geregistreerde ongevallen vonden, volgens de toedrachtbeschrijving, niet plaats in natuurgebieden of het betrof ongevallen tussen huisdieren en hun eigenaar. Bron Letsel Informatie systeem, onderzoek door St. Consument en Veiligheid in opdracht van ARK natuurontwikkeling.

gevolg van een wandeling. *Pony- en paardrijden* leidde in de periode 1999-2003 tot zes dodelijke ongevallen. Jaarlijks worden 9.800 slachtoffers behandeld op een eerste hulpafdeling van een ziekenhuis. 1.100 van deze slachtoffers moeten in het ziekenhuis worden opgenomen. *Mountainbiken*, ter vergelijking, leidt tot 1.200 slachtoffers per jaar die op de eerste hulp moeten worden behandeld. 110 van deze slachtoffers wordt in het ziekenhuis opgenomen.

RISICOVOLLE OMGEVING

Om iets te kunnen zeggen over de (on)aanvaardbaarheid van de risico's in begraasde natuurgebieden zouden we de ongevallen in vergelijkbare openbare gebieden, bijvoorbeeld in het buitenland, moeten traceren. Hierover zijn geen gegevens bekend. Wel is bekend dat zich in Nederlandse *natuurgebieden* jaarlijks rond de 8.000 ongevallen voor doen die om eerste hulp vragen. *Speelgelegenheden* leiden jaarlijks tot rond de 6.800 ongevallen die voor eerste hulp naar het ziekenhuis moeten. *In speeltuinen met toezicht* komen jaarlijks tussen de 1.800 en 1.900 ongevallen voor waarvoor de slachtoffers zich bij de eerste hulp moeten laten behandelen¹⁰. Ter vergelijking: *in de tuin* ontstaan tijdens het tuinieren jaarlijks 5.400 ongevallen die zich op de eerste hulp afdeling van een ziekenhuis melden. 340 slachtoffers moeten jaarlijks als gevolg daarvan in het ziekenhuis worden opgenomen.

DIEREN IN DE PUBLIEKE RUIMTE

In Nederland worden nauwelijks aparte ongevalstatistieken bijgehouden over letsel veroorzaakt door (wilde) dieren. Uitzonderingen zijn bedrijfsongevallen in de agrarische sector waarbij dieren betrokken zijn. Van twee (totaal verschillende) soorten dieren die vrij in de Nederlandse openbare ruimte leven, zijn gegevens bekend over de hoeveelheid letsel die zij veroorzaken; de *Borrelia* bacterie en honden. De door de bacterie *Borrelia* veroorzaakte ziekte van Lyme die door *teken* wordt overgebracht, is in Nederlandse natuurgebieden in opmars. Wanneer een teek besmet is met de bacterie kunnen mensen te maken krijgen met chronische aandoeningen aan gewrichten en zenuwstelsel. De ziekte van Lyme kan leiden tot blijvende en ernstige reumatische klachten, blindheid en hartproblemen. Uit een landelijk onderzoek blijkt dat in 2002 13.000 mensen zich met de ziekte van Lyme onder doktersbehandeling hebben gesteld¹¹.

Honden zijn eveneens een belangrijke bron van ongevallen in ons land. Per jaar worden naar schatting gemiddeld 8.100 personen behandeld op een spoedeisende eerste hulpafdeling van een ziekenhuis aan de gevolgen van een hondenbeet¹². Per jaar worden gemiddeld 220 slachtoffers van een hondenbeet opgenomen in een ziekenhuis¹³ en per jaar overlijdt gemiddeld één persoon door een hondenbeet¹⁴.

10 Bron: Letsel Informatie Systeem, 1987-1996, Consument en Veiligheid uit: ongevallen tijdens recreatie en toerisme, Februari 1998.

11 Bron: RIVM

12 Bron: Letsel Informatie Systeem 1999-2003, Consument en Veiligheid

13 Bron: Landelijke Medische Registratie 1999-2003, Prismant

14 Bron: Doodsoorzakenstatistiek 1999-2003, Centraal Bureau voor de Statistiek

Wat zijn aanvaardbare risico's?

Wie neemt welke verantwoordelijkheid?

13

Wat een aanvaardbaar risico is, is een keuze die iedere organisatie en vooral iedere kudde-eigenaar voor zichzelf moet maken. Organisaties verschillen van opvatting hierover. Standpunten variëren van volledig proberen uit te bannen van elk risico tot het op zekere hoogte accepteren ervan.

Er is onder natuurbeheerders redelijke consensus dat er grenzen zijn aan het tegengaan van risico's. 100% veilig bestaat niet. Maar ook het zoveel mogelijk uitbannen van risico's met grote grazers is niet zonder consequenties. Met het oog op preventie moeten andere, waardevolle zaken ingeleverd worden. Preventieve maatregelen in een natuurgebied kunnen ten koste gaan van uniciteit, van avontuurlijkheid, van schoonheid en daarmee van de belevingswaarde. Veiligheid hangt immers nauw samen met controle en voorspelbaarheid. Hoe veiliger natuurgebieden worden gemaakt en hoe minder aan het toeval wordt overgelaten, hoe voorspelbaarder ze worden. Ook hier zitten grenzen aan; voorspelbaarheid is geen nastrevenswaardige eigenschap voor natuur. Natuur wordt ook niet geassocieerd met controle en veiligheid. Het is er in zekere zin zelfs mee in tegenspraak. Natuur is, van nature althans, eerder grillig, ongepolijst, authentiek, ongeordend, spontaan en verrassend.

Teveel voorspelbaarheid en een te grote controle devalueren natuur en maken het van een belevenis tot een decor. Ook door het publiek worden preventieve maatregelen geregeld als knellend of als saai ervaren. Dit is misschien wel één van de belangrijkste redenen waarom waarschuwingen lang niet altijd opgevolgd worden. Een deel van de bezoekers van natuurgebieden zoekt geen zekerheid, maar juist afleiding en belevenissen. Van de gebaande paden willen, met kaart en kompas gaan struinen of met snelheid en techniek door de bossen mountainbiken, zijn maar enkele voorbeelden. Niet voor niets reizen Nederlanders tijdens de vakantie massaal naar bestemmingen waar anders en vaak lichtvoetiger omgesprongen wordt met risico's. We ervaren dit meestal als een verademing en als mooi, authentiek, uitdagend, avontuurlijk of romantisch. 'Wat mooi dat dat hier nog is, hier hadden in Nederland een hek en een waarschuwingsbord gestaan', is over de grens een veel gehoorde uitdrukking.

Over de grens is dat lang niet altijd 'toeval' en soms zelfs het resultaat van bewust beleid. Zo neemt in de UK The National Trust samen met o.a. de Royal Society for the Protection of Birds (RSPB) en de Forestry Commission deel

aan de werkgroep 'Visitor Safety in the Countryside Group' (VSCG). Deze organisatie houdt zich bezig met het vraagstuk hoe het juiste evenwicht tussen veiligheid en authenticiteit kan worden bereikt. Zij schrijven over zichzelf

'In particular we have looked at how to create safe access to the countryside in ways that do not spoil the landscape and heritage, or lessen the visitor's sense of exploration and adventure'¹⁵.

De leden van de VSCG zijn belangrijke grondeigenaren die toegankelijkheid promoten.

Dat neemt niet weg dat de meningen over de aanvaardbaarheid van risico's in Nederland verdeeld zijn. De publieke opinie is ook sterk veranderlijk onder invloed van incidenten en media-aandacht. Kort na een incident eist de samenleving meestal dat iets 'nooit meer mag gebeuren', gevolgd door maatregelen of zelfs regelgeving. Naderhand groeit in diezelfde samenleving vaak weer weerstand tegen de nieuwe regels, veranderingen, vergunningen, procedures en inperkingen.

Feit is wel dat hoe veiliger de publieke ruimte in Nederland wordt, hoe meer men de verantwoordelijkheid voor het ontstaan van risico's en de gevolgen ervan buiten zichzelf zoekt. Met het uitbannen van risico's is er voor 'eigen verantwoordelijkheid' steeds minder plaats. Het is een oprechte wens van de natuurorganisaties om niet al het openbare groen over één kam te scheren. En daarmee alle groengebieden, van stadspark tot wildernis, te beoordelen volgens dezelfde maatstaven.

Uitgangspunt is dat verantwoordelijke bezoekers een zeer gering risico moeten lopen. Diegenen die risico's zoveel mogelijk willen mijden moeten ze kunnen mijden, zonder dat de beleveniswaarde voor de andere bezoekers teniet wordt gedaan. Aan de hand van de risicofactoren zullen we in detail in de volgende hoofdstukken ingaan op de verantwoordelijkheden van kuddebeheerders en bezoekers.

¹⁵ Bron: www.vscg.co.uk

VRIJE TOEGANKELIJKHEID EN GRAZERS IN HET BUITENLAND: SCHOTLAND

In Nederland is vrije toegankelijkheid van natuurgebieden niet wettelijk geregeld. Dat blijft de keuze van de betreffende natuurorganisatie. In Schotland is de situatie anders. 'Public Outdoor Access', oftewel het recht om in vrijheid door het landelijk gebied te struinen, is daar bij wet vastgelegd. Grote grazers, waaronder de in Nederland welbekende Schotse Hooglander en Gallowayrunderen, grazen in Schotland in vrij toegankelijke en soms drukbezochte gebieden. Het recht van de miljoenen wandelaars om vrij te struinen doet ook in Schotland niets af aan de aansprakelijkheid voor de grazers en de plichten van landeigenaren om te zorgen dat niemand gewond raakt. Interessant is in dit verband wél dat de Scottish Outdoor Access Code centraal stelt dat iemand verantwoordelijk is voor zijn eigen daden. De Scottish Outdoor Access Code stelt:

Access rights come with responsibilities ... the main thing is to use common sense. You need to take responsibility for your own actions, respect the interests of others and care for the environment.

Van de eigenaar van de grond of van de eigenaar van dieren wordt 'reasonable care' verwacht. Een belangrijk onderdeel van deze 'redelijke zorg' is een risico-beoordeling van de activiteiten van de eigenaar van grond en/of dieren. De Schotse Access Code gaat over wat betreft de eigen verantwoordelijkheid van bezoekers. In diverse rechtszaken over uiteenlopende onderwerpen waarbij eigenaren van grond of dieren aansprakelijk werden gesteld door bezoekers, werd de eigenaar in het gelijk gesteld. Inmiddels is er de nodige jurisprudentie op dit gebied.¹⁶

¹⁶ bron: A Brief Guide to Occupiers' Legal Liabilities in Scotland in relation to Public Outdoor Access, Scottish Natural Heritage, april 2005

Kuddes & Publiek

Risicofactoren

Er zijn verschillende aanleidingen waarbij ontmoetingen tussen mensen en grote grazers tot risico's, schade of letsel kunnen leiden. Op basis van de toedracht van de eerder genoemde ongevallen én op basis van ervaringen van beheerders zijn er elf risicofactoren te onderscheiden.

1. **VOEREN, AAIEN, AANHALEN:** Om tal van redenen leren (we) kinderen op maneges, bij paardenweitjes en in kinderboerderijen om dieren te aaien, te knuffelen, te voeren, er op te rijden en er foto's van te maken. In natuurgebieden (overal ter wereld) wordt mensen gevraagd dit juist allemaal *niet* te doen. In begrazingsgebieden, waar volwassenen en kinderen dezelfde aandrang hebben, blijkt het erg moeilijk om bijvoorbeeld voeren te voorkomen.

2. **KUDDE LIGT OP OF NAAST EEN PAD:** Bezoekers van natuurgebieden kunnen, zonder bewust toenadering te willen zoeken, kuddes of individuele dieren op het pad aantreffen. Om allerlei redenen voelen bezoekers zich dan vaak gesterkt of zelfs gedwongen om de kudde tóch te naderen. Ook kan het zijn dat het een doorgaande weg betreft waar zich fietsers, wandelaars of automobilisten op begeven die zich niet realiseren dat ze een begrazingsgebied hebben betreden.

3. **'VERBORGEN' GRAZERS:** Grazers houden zich soms op in het struikgewas, in het bos of in de ruigte en blijven daarmee uit het zicht. Ook kunnen dieren net om de bocht van het pad liggen of kan je als fietser, door je snelheid, onverwachts dichterbij staan dan de bedoeling was. Een kudde kan, zeker als het zwarte Galloways betreft, in de schemering of in het donker moeilijk te zien zijn. Ook kan een kalfje door de moederkoe in de vegetatie verborgen zijn.

4. **GEWENNING:** Doorgewinterde bezoekers verliezen soms hun aandacht en alertheid voor kuddes. Andersom is ook het geval. Kuddes die al jaar en dag met bezoekers te maken hebben, raken ook aan hen gewend. Het gunstige is dat van bezoekers en kuddes dan geen schrikreacties te verwachten zijn. Het nadeel is dat wanneer er onverhoopt een schrikreactie is, mens en dier elkaar te dicht zijn genaderd. Om allerlei redenen (honden, aanwezigheid kalveren, kudde-dynamiek) kunnen dieren anders reageren dan normaal.

5. **TAMHEID / OPDRINGERIGHEID VAN DIEREN:**

Runderen en paarden kunnen om verschillende redenen (hand-)tam worden. De belangrijkste reden voor tamheid is gewenning (bij paarden en runderen) en voeren (voornamelijk bij paarden). Tamheid bij runderen uit zich in een vrijwel stoïcijnse houding ten opzichte van mensen, wat bijvoorbeeld leidt tot het niet of nauwelijks opzij gaan wanneer bezoekers willen passeren. Tamheid bij paarden gaat verder dan dat. Tamme paarden leggen een grote nieuwsgierigheid aan de dag en benaderen mensen doelgericht. Paarden die gewend zijn aan mensen (en voeren) steken hun neus in jassen en tassen en zetten hier soms ook hun tanden in.

6. **TOLERANTIE:** Ieder individueel paard of rund tolereert mensen tot een bepaalde afstand. Bij tamme dieren is deze afstand te gering, bij angstige dieren is deze afstand juist groot. Schichtige dieren voelen zich ongemakkelijk of bedreigd op een afstand van 25 meter of meer. Deze dieren zullen uit zichzelf verre blijven van het publiek, maar vormen een risico wanneer dat niet mogelijk is (zie barrières en fuiken) of wanneer ze door bezoekers dichtbij worden verast (zie 'verborgen grazers'). Koeien met kalveren tolereren minder toenadering tot hun kalveren.

7. **BARRIÈRES EN FUIKEN:** Terreineigenschappen zoals de breedte van een gebied, de ligging van de rasters en de aanwezigheid van water bepalen soms of grazers bezoekers kunnen ontlopen of niet. Als grazers niet weg (denken te) kunnen. En een bezoeker de enig mogelijke vluchtweg blokkeert, kan het dier koste wat het kost langs deze persoon willen vluchten. Dit kan lijken op een gerichte aanval, maar is vrijwel altijd een vluchtpoging 'ten koste van wie er in de weg staat'. Dit speelt minder bij dieren die hun terrein goed kennen.

8. **ONVERANTWOORDELIJK GEDRAG:** kan, in letterlijke zin, betekenen dat mensen anderen dan zichzelf verantwoordelijk maken voor hun eigen veiligheid. Dit type bezoekers waant zich, ook in begraasde natuur, in een volledig gecontroleerde en afgezekerde omgeving. Wat ook voorkomt is dat mensen uit balorigheid of om stoer te doen dieren bewust opjagen, beschieten, proberen te vangen of proberen te berijden.

9. **HONDEN:** Kuddes of individuele grazers ervaren honden soms als bedreigend en kunnen er van op de vlucht slaan of zich verdedigen. Honden kunnen bedreigend zijn voor kuddes, ondermeer omdat ze onaangelijnd, snel en kris kras door een terrein bewegen. Oorzaak en gevolg zijn sterk afhankelijk van de betreffende hond, baas en kudde. De gewennig van grazers aan honden speelt een belangrijke rol. Ook karakter, ras en vooral de opvoeding van de hond zijn van belang. In het rapport 'leren loslaten'¹⁷ wordt hier uitgebreid op ingegaan.

10. **RUITERS:** Een rijpaard wordt door een paardenkudde soms als indringer gezien en verjaagd. Ook kan het zijn dat een hengst uit de kudde het rijpaard aan zijn harem probeert toe te voegen of het probeert te dekken.

11. **KUDDEDYNAMIEK:** Om tal van redenen kunnen groepen of individuen onverwacht in beweging komen, zich snel verplaatsen of elkaar opjagen. Een voorbeeld hiervan zijn rivaliserende hengsten die elkaar, met minder oog voor de omgeving, achterna jagen. Bezoekers die zich (om voorgaande redenen) te dicht in de buurt van deze dieren begeven, lopen daardoor extra risico.

¹⁷ zie het rapport leren loslaten:

www.stichtingark.nl/media/pdf/Ark%20loslaten.pdf

Preventie

Richtlijnen voor beheerders & bezoekers

17

Hoewel het aantal ongevallen als gevolg van grazers in natuurgebieden gelukkig gering is, kunnen de risico's nog verder worden beperkt. Dit vraagt een inspanning van beheerders en bezoekers van begraasde natuurgebieden.

BELEID NATUURORGANISATIE: OPEN, DUIDELIJK EN ONDERBOUWD

Natuurorganisaties zijn niet geneigd om openlijk én al te expliciet over risico's en veiligheid in natuurgebieden te communiceren. Er bestaat een zekere angst dat communicatie hierover, evenals incidenten op dit gebied, het werk van de organisatie zal bemoeilijken of het imago van natuurontwikkeling zal schaden. Dit is, gezien de ontwikkelingen in andere delen van onze samenleving, niet nodig. Bij professioneel natuurbeheer hoort professionele communicatie, ook over onderwerpen waarmee je als organisatie liever niet wordt geassocieerd, maar die net zo goed onderdeel zijn van het werk dat je levert. Wanneer duidelijk gemaakt kan worden dat de zorg voor veiligheid van bezoekers een belangrijk onderdeel uitmaakt van het werk en dat er uitgebreid aandacht is voor verbetering en preventie, is het beter om hier helder over te communiceren. Dat dit geen imagoschade oplevert, blijkt uit eveneens zeer veilig opererende sectoren zoals de voedselindustrie of de luchtvaart, die openlijk over veiligheid en risico's communiceren. Daar hoort bij dat natuurorganisaties een gezamenlijke ongevallenregistratie

zouden moeten opzetten, waardoor beter geleerd kan worden van de incidenten en ongevallen die plaatsvinden.

Tegelijkertijd dienen natuurorganisaties er voor te waken dat natuurgebieden niet geacht worden even veilig te zijn als speeltuinen of recreatiegebieden. Dit is een discussie die verder gaat dan de mogelijke risico's van grote grazers. Deze discussie gaat over de fundamentele vraag of er in ons steeds meer verstedelijkende land plaats is voor oorspronkelijke natuur ('wildernis') die per definitie avontuurlijker en minder gecontroleerd *hoort* te zijn. Wat en waar zijn de Nederlandse evenknieën van de hooggebergtes, woestijnen en jungles van andere landen? Natuurorganisaties spelen, als beheerders van de laatste enclaves échte natuur een cruciale rol in deze discussie en zouden hun bezoekers daarvan actief deelgenoot moeten maken. Binnen die context wordt het veel acceptabeler om bezoekers in bepaalde gebieden op hun eigen verantwoordelijkheid te wijzen.

EXPLICIETE COMMUNICATIE IN AMERIKAANSE WILDPARKEN; EEN VOORBEELD

Onderstaande risico's, regels en tips over de omgang met Elanden in Amerikaanse Wildparken zijn een goed voorbeeld van heldere en effectieve voorlichting (bron: Moose Safety Tips, Alaska Fish and Wildlife Protection)

MOOSE SAFETY TIPS

NEVER feed a moose. It is dangerous, and as of July 1, 1993 it is illegal to feed moose in Alaska, punishable by a fine of up to \$5,000 and up to one year in jail.

NEVER get between a cow and a calf. Don't walk toward a moose if you can avoid it; try to remain at least 50 feet away.

NEVER throw anything including snowballs at a moose.

ALWAYS keep dogs under control or leave them at home (A dog may chase after a moose and suddenly find the moose chasing it. Naturally the dog runs back to its owner, bringing the moose along with it).

AVOID moose that are in a fenced area or between houses; they may feel cornered.

TRY to get behind a tree if a moose charges. You can run around the tree better than it can.

IF A MOOSE ATTACKS you, get down on the ground, cover your head as well as you can, and stay very still. Don't wave your arms after you are on the ground.

IF A MOOSE CHARGES, another option is to raise your hands over your head and spread out your fingers. Hold your arms still, don't wave them. Sometimes the moose will think that you are another animal bigger than he is.

REMEMBER – if you see its ears laid back and/or the hair on its 'hump' stand up, it's angry or afraid and may charge.

IF YOU SEE SOMEONE ABOUT TO BE CHARGED by a moose, making a loud noise or honking a might distract the animal long enough for the victim to take evasive action. Don't run up to the moose.

REMEMBER MOOSE KICK with their front feet as well as their hind feet

EXPLICIETE COMMUNICATIE

Gezien de risicofactoren én de juridische vereisten is het wenselijk om expliciet met bezoekers te communiceren over risico's en het tegengaan er van. Juridisch gezien wordt een effectieve beschrijving (in folders, op websites, op ingangsborden) gevraagd van de aard van het risico en de mogelijkheden om het te voorkomen. Dat betekent dat een bezoeker bij betreding van een gebied minimaal duidelijk moet worden dat:

- er grote grazers in een gebied staan
- een bezoek aan het gebied niet risicoloos is
- de bezoeker zelf verantwoordelijk is om 25 meter afstand te bewaren (ook als de dieren naar hem/haar toekomen of op het pad liggen)
- koeien hun kalveren beschermen
- paarden (als gevolg van voeren) kunnen bijten
- dieren niet verrast, in het nauw gedreven of opgejaagd moeten worden
- als mensen door een grazer worden aangevallen, ze zo snel mogelijk afstand moeten nemen.

PREVENTIEVE MAATREGELEN VOOR BEHEERDERS

Met het oog op de risicofactoren is het verder van belang dat beheerders de volgende maatregelen en suggesties ter harte nemen:

- maak het tegengaan van voederen bij drukbezochte terreinen tot een topprioriteit. Het is een bron van risico's waartegen hard en systematisch moet worden opgetreden. Net zoals in de Amerikaanse wildparken voeren kan worden beëindigd, moet dit ook in Nederland mogelijk zijn. Dit vraagt om een combinatie van boetes en expliciete communicatie 'voeren is asociaal, denk aan de mensen na u', 'voeren is dierenmishandeling: paarden moeten erdoor naar de slacht').
- maak een gedegen keuze voor soort, ras en (indien begrazing door derden) eigenaar. Laat de keuze niet alleen afhangen van kosten of van wie zich toevallig aandient. Neem de tijd om de kudde op gedrag te inspecteren voordat ze uitgezet worden en volg ze in het begin intensief. Laat dat desnoods door derden doen als er onvoldoende kennis van zaken is.

- weeg de inzet van paarden in drukbezochte gebieden zorgvuldig af tegen het risico van opdringerigheid door voeren. Zet extra communicatie in en betrek vaste bezoekers bij het oplossen van (voer-)problemen.
- zorg voor evenwichtige en daardoor rustige kuddes met een goede terreinkennis. Dat impliceert: streven naar jaarrondbegrazing, tegengaan van verplaatsingen, voorkomen van ingrijpen in de kudde, nastreven van een natuurlijke leeftijdsopbouw en van natuurlijke geslachtsverhoudingen.
- kies voor het weghalen van 'sociale eenheden' en voor het juiste moment wanneer dieren uit een kudde moeten worden gehaald, d.w.z. dat enkele dieren met elkaar naar een nieuwe plek gaan, en in ieder geval elkaars aanwezigheid hebben tijdens transport en bij het loslaten in een nieuw gebied.
- plaats duidelijke, niet-te-vermijden, bebording. Wanneer openbare wegen, fietspaden of doorgaande wandelroutes het begraasde natuurgebied doorkruisen moet sprake zijn van bebording die ook zonder af- of uitstappen leesbaar en begrijpelijk is. Naast tekst dienen de regels zo mogelijk ook met in één oogopslag begrijpelijke pictogrammen uitgebeeld te worden. Ingangsborden dienen regelmatig gecontroleerd te worden op vernieling of verdwijning.
- verwijder te tamme, te opdringerige en intolerante dieren (die zich op meer dan 25 meter bedreigd voelen) en slacht individuele dieren zonodig. Verkoop of geef ze ook niet aan derden.
- verlevendig en actualiseer de informatie over de grazers aan het begin van het terrein. Dit kan bijvoorbeeld door een 'actualiteiten' whiteboard onderdeel uit te laten maken van het ingangsbord. Hierop kan bijvoorbeeld de aanwezigheid van kalveren worden gemeld, of kan een tijdelijk verbod op honden worden aangekondigd.
- communiceer bij terugkerende bezoekers niet alleen via borden maar ook door aanwezigheid. Op drukke dagen is extra toezicht en voorlichting in begraasde natuurgebieden onontbeerlijk.

Welkom in dit natuurgebied

U bent te gast in het leefgebied van runderen en paarden. Zij kunnen u schade toebrengen.

Houdt **ALTIJD** minimaal 25 meter afstand,
óók als de dieren naar u toe komen of op het pad liggen

Drijf dieren niet op, maar geef ze de tijd en de ruimte

Koeien beschermen hun kalveren
blijf uit de buurt van een kalf, ook als het alleen is

Voer de dieren **NOOIT**.
Ze worden hier opdringerig van en gaan bijten
Dit dwingt ons de betreffende dieren te slachten

Loslopende honden veroorzaken onrust
Houdt honden **ALTIJD** aan de lijn

Meldt incidenten direct bij de beheerder via telefoonnummer .....

